

УДК 347.34.3

Юлія Алексашина,

аспірантка кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ДОБРОСОВІСНОСТІ, СПРАВЕДЛИВОСТІ, РОЗУМНОСТІ ПРИ ДОГОВІРНОМУ РЕГУЛЮВАННІ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН*

У статті досліджуються принципи добросовісності, справедливості, розумності та їх реалізація при договірному регулюванні відносин. Встановлюється, що на різних етапах існування договору (переддоговірні переговори, укладення договору, виконання договору) зазначені принципи будуть реалізовуватися по-різному.

Ключові слова: договір, добросовісність, справедливість, розумність.

Основні засади, або принципи, цивільного права пронизують всі напрями приватного життя та реалізуються при здійсненні правового регулювання цивільних відносин, зокрема при договірному регулюванні. Одними із ключових засад, які реалізуються саме при укладенні та виконанні цивільно-правових договорів, є принципи добросовісності, справедливості, розумності. Зазначені принципи визначені в якості основних засад цивільного законодавства у ст. 3 ЦК України, а також є засадами зобов'язального права в силу ст. 509 ЦК України.

Дослідженнями поняття, ознак та застосування принципів добросовісності, справедливості, розумності в цивільно-правовій сфері в різні часи займалися різні дослідники, зокрема такі, як С. М. Бервено, Т. В. Боднар, Т. В. Дерюгіна, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, О. О. Мережко, Д. Г. Павленко, С. О. Погрібний, Ю. А. Тобота та ін. Однак серед дослідників немає єдиної позиції стосовно того, чи є добросовісність, справедливість, розумність єдиним принципом з різними проявами реалізації, чи це окремі принципи.

Так, на думку Р. А. Майданика, закріплений вітчизняним законодавцем принцип справедливості, добросовісності і розумності має визнаватися не сукупністю трьох принципів, а єдиним принципом, який проявляється в єдності

трьох взаємопов'язаних складових, що є традиційним для європейського приватного права (нім. *Treu und Glauben*; фр. *Bona Fideas* тощо) [1]. Подібної думки дотримується і Ю. А. Тобота, який робить висновок, що категорії справедливості, добросовісності, розумності, незважаючи на їх відмінності, мають спільні риси і взаємопов'язані, оскільки визначають окремі сторони (грані) поведінки учасників цивільних відносин, що обумовило необхідність поєднати зазначені категорії в один принцип [2]. У свою чергу, такі дослідники, як Т. В. Дерюгіна, С. М. Бервено, С. О. Погрібний, О. О. Мережко та ін. розглядають принципи добросовісності, справедливості, розумності окремо.

На наш погляд, поєднання добросовісності, справедливості, розумності в один принцип або їх роз'єднання не має великого практичного значення. Добросовісність, справедливість, розумність є, безумовно, взаємопов'язаними категоріями та впливають одна на одну. Однак реалізація цих принципів при укладенні та виконанні цивільно-правових договорів може різнитися.

Принцип добросовісності (*bona fides*) був однією із основоположних засад римського приватного права. У Стародавньому Римі даний принцип реалізовувався у зобов'язальному праві у вигляді так званих зобов'язань «доброї совісті» (*obligatio*

* Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

bona fides). Договори «доброї совісті» прийшли на заміну «суворим» договорам (obligatio stricti iuris). І якщо «суворі» договори були засновані на формалізованих, застарілих правилах, а їх зміст визначався виключно формальними умовами, то зміст договорів «доброї совісті» визначався справжніми намірами сторін або звичаями ділового обороту, якщо такі наміри були незрозумілими.

В епоху Середньовіччя принцип добросовісності лежав в основі відносин між купцями, формуючи середньовічний lex mercatoria. Середньовічні юристи тлумачили принцип добросовісності таким чином: по-перше, кожна сторона договору має бути вірною своєму слову; по-друге, жодна зі сторін не може отримувати вигоду щодо другої сторони шляхом обману або примусу; по-третє, кожна сторона має виконувати зобов'язання, які визнає будь-яка чесна особа, навіть якщо ці зобов'язання не зафіксовані у договорі [3].

Пізніше принцип «доброї совісті» отримав свій розвиток у законодавстві більшості європейських країн. Вимога діяти по «добрій совісті» міститься у § 242 Німецького цивільного уложення та у ст. 2 Цивільного уложення Швейцарії. В Цивільному кодексі Франції у ст. 6 передбачається заборона порушення приватними угодами законів, що зачіпають суспільний порядок та добрі нрави. Відома категорія добросовісності й англо-американському праву. Так, у ст. 1-203 Уніфікованого торговельного кодексу США передбачається обов'язок добросовісної поведінки при виконанні зобов'язань. Відомий даний принцип і цивільному законодавству України.

Вітчизняні дослідники, визначаючи принцип добросовісності, здебільшого звертають увагу на його застосування в договірних відносинах. Так, Р. А. Майданік зазначає, що принцип добросовісності є одним із засобів обмеження принципу свободи договору сторін, способом утримання сторін від зловживання своїми правами при виконанні договору. Основне призначення цього принципу, вперше нормативно закріпленого вітчизняним законодавцем, вбачається в «наданні суддям більше можливостей з'ясувати в повному обсязі фактичні обставини справи і, насамкінець, встановити об'єктивну істину» [4]. С. О. Погрібний

аналізує добросовісність через призму регулювання цивільних правовідносин та зазначає, що, аби бути добросовісним, правове регулювання цивільних відносин має здійснюватися таким чином, щоб воно викликало схвальну оцінку з боку суспільної моралі, зокрема в аспекті відповідності засобів правового регулювання тим цілям, які перед ними ставляться [5]. На думку Н. С. Кузнецової, у межах зобов'язання засади добросовісності конкретизують як загальний обов'язок, що передбачає необхідність: а) кожній стороні зробити все, що взаємно полегшить виконання зобов'язання, і уникати того, що може їх ускладнити або унеможливити їх виконання; б) уникати порушення прав іншої сторони; в) дійсно робити спільно все, що необхідно для досягнення мети договору; г) надавати необхідну інформацію про виконання первісних дій з реалізації зобов'язання [6].

Прояв принципу добросовісності при договірному регулюванні відносин залежить від етапу існування відносин. Такий прояв буде дещо різнитися на етапах ведення переддоговірних переговорів, укладення договору, виконання договору та застосування наслідків невиконання цивільно-правового договору.

Так, на етапі ведення переддоговірних переговорів добросовісним буде надання сторонами одна одній всієї необхідної інформації, що має значення для прийняття рішення щодо укладення договору. Так, майбутній продавець має повідомити майбутнього покупця про особливості речі, що є об'єктом продажу. Відповідно, так має поводитися і майбутній наймодавець щодо наймача. Також добросовісність на переддоговірному етапі може проявлятися у наданні необхідних документів для ознайомлення, повідомленні про важливі факти, дотримання конфіденційності інформації, отриманої в ході переговорів, тощо.

На етапі укладення договору починає діяти п. 3 ст. 92 ЦК України, відповідно до якого орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У разі та-

кої поведінки органу юридичної особи укладені ними договори будуть вважатися укладеними юридичною особою.

Добросовісність на етапі укладення договору проявляється також у визначенні сторонами його умов. Так, наприклад, якщо сторона знайшла у надісланому іншою стороною договорі помилку, яка необумовлено змінює договір на користь першої сторони, добросовісним буде повідомити відправника про таку помилку та переробити договір.

Також добросовісність поведінки має бути імперативом, і не можна допустити можливість недобросовісного поводження навіть включивши це в договір. Як приклад можна навести постанову Вищого господарського суду України від 10.01.2012 р. № 5021/1197/2011, в якій суд визнав недобросовісними умови договору про надання послуг з правового обслуговування, в якому закріплена щомісячна оплата в сумі 30000 грн незалежно від того, чи надаються правові послуги, оскільки фіксація обсягу, періодичності надання цих послуг договором взагалі не передбачена, зазначивши, що це може лише слугувати інструментом для реалізації процедури фіктивного банкрутства [7].

Про прояв добросовісності на етапі виконання договору вдало зазначила Т. В. Боднар. На її думку, принцип добросовісності у зобов'язальному праві можна визначити як засаду, що передбачає сумлінну і чесну поведінку суб'єктів при виконанні своїх суб'єктивних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав у зобов'язальних правовідносинах [8]. Тобто на етапі виконання договору добросовісною буде поведінка сторони договору, спрямована на належне, вчасне виконання взятих на себе обов'язків. Крім того, добросовісність на етапі виконання договору може проявлятися у добросовісному тлумаченні умов договору, а також у незловживанні кредитором своїми правами.

І, нарешті, в разі невиконання або неналежного виконання договору добросовісність поведінки боржника проявлятиметься у добровільному виконанні вимог кредитора або у чесному веденні відповідного судового процесу, незастосуванні процесуальних диверсій тощо.

Поняття «справедливість» є скоріше моральною, ніж правовою категорією, та пов'язана із розумінням людства, що є добрим, а що — поганим. З правової точки зору розуміння справедливості було надано Конституційним Судом України, який у рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. зазначив наступне: «Справедливість — одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Звичай справедливості розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [9].

У договірному регулюванні відносин принцип справедливості перш за все реалізується на етапі укладення договору, узгодження сторонами його умов. Тут справедливими можуть вважатися умови, які передбачають еквівалентність зобов'язань сторін, подібні наслідки однакової поведінки. Так, наприклад, несправедливими будуть умови, які за прострочення виконання якогось обов'язку однією стороною покладатимуть на неї штрафні санкції, а за прострочення виконання свого обов'язку другою стороною — ніяких санкцій не передбачатимуть.

Також розуміння несправедливих та, відповідно, справедливих умов договору можна взяти із Директиви ЄС № 93/13/ЄС від 05.04.1993 р. «Про несправедливі умови у споживчих договорах». Відповідно до ст. 3 даної Директиви несправедливою буде умова договору, яка не обговорювалася індивідуально і в порушення вимоги добросовісності викликає значну невідповідність у правах та обов'язках сторін, що випливають із договору, на шкоду споживачу. А відповідно до ст. 6, якщо умова договору визнана несправедливою, вона не створює прав чи обов'язків для споживача, тобто є недійсною, а договір діє без несправедливої умови [10].

У разі порушення умов договору принцип справедливості буде проявлятися у застосуванні заходів, адекватних порушенню. Зокрема ч. 3 ст. 551 ЦК України встановлено, що розмір неустойки може

бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення. Згідно зі ст. 233 ГК України, у разі якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно із збитками кредитора, суд має право зменшити розмір санкцій. При цьому повинно бути взято до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, які беруть участь у зобов'язанні; не лише майнові, а й інші інтереси сторін, що заслуговують на увагу.

Також на принципі справедливості ґрунтуються випадки, коли заподіяні збитки покладаються на групу осіб разом з потерпілим. Так, у випадку загальної аварії (ст. 277 Кодексу торговельного мореплавства України), коли для рятування судна треба викинути частину вантажу за борт, заподіяна тим самим шкода розподіляється між судном, фрахтом та вантажем.

Справедливість розподілу витрат має враховуватися також при розірванні договору у зв'язку із істотною зміною обставин. Відповідно до ч. 3 ст. 652 ЦК України у разі розірвання договору наслідок істотної зміни обставин суд, на вимогу будь-якої із сторін, визначає наслідки розірвання договору виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору.

Принцип розумності є одним з найважливіших у договірному праві. О. О. Мережко вірно зазначив, що розум є джерелом договору, а критерій розумності визначає його зміст та реалізацію [11].

В українському цивільному законодавстві така характеристика, як розумність, зустрічається доволі часто. Так, у ЦК України зустрічаються посилання на «розумний строк» (статті 564, 619, 666, 684, 700, 846, 938, 1004 та ін.), «розум-

ну плату» (статті 903, 916, 931), «розумні витрати» (ст. 1232) та на «розумність» як таку (статті 3, 509 тощо). Однак, незважаючи на таке часте застосування, легального визначення категорії «розумність» в законодавстві немає. Це є зрозумілим, адже однозначно передбачити, які дії будуть розумними, а які ні, неможливо в силу багатоманітності ситуацій, коли така оцінка має робитися.

У цивілістичній літературі автори для визначення критерію розумності часто відсилають до категорії «середньої людини», «звичайної людини». Так, В. І. Ємельянов писав, що під розумними слід розуміти дії, які здійснила би людина, що володіє нормальним, середнім рівнем інтелекту, знань та життєвого досвіду. Абстрактна людина, що володіє такими якостями, може бути названа розумною людиною [12].

На наш погляд, безумовно, не можна вивести єдиний критерій розумності для всіх ситуацій, коли розумність поведінки аналізується. Так, наприклад, розумна плата за юридичні послуги залежатиме від того, хто надає такі послуги, якого плану послуги, в якому регіоні вони надаються та від багатьох інших факторів. Однак у кожній конкретній ситуації, оцінюючи всі зовнішні та внутрішні фактори у сукупності, можна зробити висновок, чи була поведінка особи розумною, адекватною, нормальною.

У договірних відносинах розумність проявляється більш за все на етапі виконання договірних зобов'язань. Критерій розумності застосовується тоді, коли сторони договору не встановили ті чи інші правила поведінки в договорі та їх не можна визначити виходячи із положень закону. Також розумними мають бути вимоги кредитора в разі невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань.

ПРИМІТКИ

1. Майданик Р. А. Науково-практичний коментар до ст. 3 Цивільного кодексу України / Р. А. Майданик // Системи інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН, файл КК000873.ЛНТ.

2. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Ю. А. Тобота. — Х., 2011. — С. 13.

3. Мережко А. А. Договір в частном праві / А. А. Мережко. — К. : Юстиніан, 2003. — С. 64.

4. Майданик Р. А. Зазнач. праця.
5. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / С. О. Погрібний. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 272.
6. Кузнецова Н. Принципи сучасного зобов'язального права України / Н. Кузнецова // Українське комерційне право. — 2003. — № 4. — С. 13.
7. Постанова Вищого господарського суду України від 10.01.2012 р. № 5021/1197/2011 // Системи інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН, файл SD120003.LHT.
8. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія / Т. В. Боднар. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — С. 116.
9. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.
10. Директива ЄС № 93/13/ЄС від 05.04.1993 р. «Про несправедливі умови у споживчих договорах» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.znau.ru/law/eec/eec93-13.shtml>.
11. Мережко А. А. Зазнач. праця. — С. 74.
12. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. — М. : Лекс-Книга, 2002. — С. 15.

Алексашина Юлия. Реализация принципов добросовестности, справедливости, разумности в договорном регулировании гражданских отношений.

В статье исследуются принципы добросовестности, справедливости, разумности и их реализация при договорном регулировании отношений. Устанавливается, что на разных этапах существования договора (преддоговорные переговоры, заключение договора, исполнение договора) указанные принципы будут реализовываться по-разному.

Ключевые слова: договор, добросовестность, справедливость, разумность.

Aleksashyna Julia. The realization of the principles of good faith, equity, reasonableness in the contract regulation of civil relationships.

In the article, the author analyzes the principles of good faith, equity and reasonableness and their realization in contracts. It was established that in different phases of contract existence (pre-contractual negotiations, contract signing, contract fulfillment etc.) those principles are realized differently.

Key words: contract, good faith, equity, reasonableness.